

Les joies ibèriques.
Una interpretació del tresor de
Xàbia (Alacant)

Carmen Aranegi Gascó
Universitat de València

Xàbiga 8
2004

LAS JOYAS IBÉRICAS. UNA INTERPRETACIÓN DEL TESORO DE XÀBIA

Carmen Aranegui Gascó

En este trabajo se describe y analiza el conjunto de joyas de oro y plata del tesoro de Xàbia. Se interpretan sus características técnicas, destacando la diadema de oro, realizada con innovadoras técnicas greco-helenísticas pero sobre una joya de forma tartesia orientalizante. El conjunto es dividido en joyas femeninas –las hechas en oro– y joyas masculinas –las de plata– aportando datos sobre sus paralelos iconográficos.

Las características del tesoro y su cronología, centrada en el siglo IV, sirven de argumento para plantear un cambio en la cúspide de la estructura social ibérica, detentada ahora por las minorías ciudadanas frente a los grandes guerreros. Otro aspecto importante, es el de la concentración de tesoros de época ibérica en este sector de la Marina Alta, que tal vez pueda vincularse a la existencia de un templo dedicado a Artemis conocido por las fuentes, así como a las intensas relaciones comerciales de la zona con el resto del Mediterráneo por vía marítima.

IBERIAN JEWELS. UNDERSTANDING THE “TREASURE” OF XÀBIA

Carmen Aranegui Gascó

This work includes a report and study of the ensemble of gold and silver jewels, which compile the “Treasure of Jávea”. The study also comprehends an analysis of its technical features, a golden tiara being the outstanding piece, a work of art created with an innovative Greek-Hellenistic technique on a Tartessian eastern-influence design. The work aims to provide information on the iconographic analogy of the ensemble classifying women’s jewels –gold– and men’s wear –silver.

The specifications and sequence in history, approximately in the fourth century, determine the grounds to consider an adjustment at the peak of the Iberian social structure, now held by minority groups as against the great warriors. On the other hand, the important number of findings in the Marina Alta area, dating from Iberian time, is also another prevailing feature which may be associated to the existence of a place of worship devoted to Arthemis, recognized by numerous sources, as well as the strong commercial searoute activity along the Mediterranean coast.

EL TRESOR DE XÀBIA

El 1904 en una finca propietat de Carlos Torres Orduña situada a la partida de Lluca (Xàbia) aparegué un tresor de joies antigues. Estava amagat a mig metre de profunditat, encabit en un vas de terrissa. El que fou canonge de la seu de València, Roc Chabás, natural de Dénia, s'assabentà de la notícia i li la comunicà a Elías Tormo, persona acostada al marquès de Lozoya, qui aconseguí la compra del tresor per l'estat i el seu trasllat al Museu Arqueològic Nacional, on es conserva, no sense que Chabás lamentara no haver trobat qui, des de València, estigués disposat a pagar l'import del tresor per conservar-lo al Museu de BBAA de San Carlos. Eren temps en què encara no hi havia una llei de protecció del patrimoni –no la hi hauria fins el 1911– i la recuperació d'objectes de valor històric quedava a l'arbitri del que les autoritats administratives centrals decidiren de fer.

El tresor de Xàbia està format per una diadema d'or (372 mm. de longitud x 82 mm. d'amplària) composta d'una peça rectangular amb dos triangles units a cada costat per mitjà de petites frontisses anomenades xarneres, amb un pes de 133,6 g. Amb aquesta aparegué una agulla de pit o penjoll amb una cadeneta, una polsera trenada, tres cadenes fines d'or trenat i, en plata, un braçalet helicoïdal, com també diverses cintes fragmentades sense decoració.

El conjunt d'especialistes que ha estudiat la troballa és molt nombrós i compta amb autors espanyols i estrangers: Pierre Paris la donà a conèixer a França (1906); Horace Sandars la divulgà entre els arqueòlegs anglesos (1907), Giovanni Becatti la publicà a Itàlia i Hermanfried Schubart il·lustrà amb la diadema la seua obra sobre els ibers escrita en alemany (1967), de manera que constitueix una de les referències de la cultura ibèrica més difoses a escala internacional.

Tanmateix, la interpretació com a peça d'orfebreria, en l'aspecte tècnic, ha estat ignorada fins fa poc temps, malgrat que això és molt important, perquè els tallers de les diferents cultures mediterrànies desenvolupen tecnologies d'orfebreria reconeixedores, de manera que es pot atribuir a un taller o a un altre una peça atenent a la manera com està realitzada. Amb l'estudi d'aquest aspecte s'han aclarit els dubtes respecte a la possibilitat que fos una peça importada de Grècia o de la Magna Grècia, en lloc de ser una producció local.

La diadema –que és l'element més complex– està composta d'un cos rectangular al qual s'uneixen per mitjà de xarneres sengles triangles als extrems i una fila d'ondes a la part inferior. Està feta amb una làmina finíssima contínua d'or a la qual se superposa un patró

decoratiu distribuït en franges horitzontals, amb rosetes, roleus i greques que s'obtenen mitjançant l'aplicació de filigrana i de glòbuls, amb esferes de dos mides. Després la làmina de la base es retalla en randa, en alguns casos, com quan es broda un teixit i es retalla la tela perquè quede calada.

És important observar com és la filigrana. Es tracta d'una manera d'utilitzar l'or molt complexa, ja que requereix el domini de la fusió i una gran habilitat de maneig del metall, de manera que s'aconsegueix el fil abans que baixi la temperatura i se solidifiqui el metall. Ara bé, aquest sistema té l'avantatge de proporcionar un fil de molta llargària a partir d'una petita quantitat d'or, de manera que totes les joies de filigrana pesen menys que les joies d'or ple o massís, encara que causen un efecte ornamental semblant. Aquesta tècnica s'utilitzà amb regularitat a Grècia a partir del segle IV a.C. En el cas de la diadema de Xàbia, la filigrana es presenta amb fils treballats que imiten un enfilall de grànuls o un cordó. Aquesta és l'única peça d'orfebreria de la qual els especialistes moderns, amb Alicia Perea al capdamunt, han dit que presenta una tècnica grega hel·lenística innovadora, malgrat que la forma de la peça no és grega, sinó d'origen tartessi orientalitzant. S'arriba, així, a la conclusió que pot atribuir-se a un taller situat a les proximitats de Xàbia, on hi havia artesans grecs o magnogrecs que realitzaven joies per a una clientela ibèrica. D'aquesta manera la tipologia i la tecnologia de la peça troben una justificació.

El tipus el trobem, en efecte, al tresor de La Aliseda (Càceres), al conjunt de joies descobert el 1920 en una tomba aparentment femenina que data del segle VII a.n.e. Més tard, a l'inici del segle IV, comptem amb la diadema de Xàbia, que és l'única que està sencera de totes les que es conserven, com també la més pròxima a la influència hel·lènica per la tecnologia i els motius decoratius que empra. Finalment, cap a principis del segle III a.n.e., disposem de les peces del Cortijo de Ebor, de Mairena del Alcor i de La Puebla de los Infantes, a Andalusia. Les altres peces d'or del tresor de Xàbia pertanyen també a l'orfebreria femenina, encara que són més senzilles i tenen menys possibilitats d'anàlisi.

Tanmateix, les peces de plata, és a dir, un braçalet helicoïdal i tires de plata sense decorar, són pròpies dels adorns masculins que els ibers utilitzen en la seua indumentària, encara que aquest detall mai s'ha assenyalat, ja que es tracta de joies d'escassa importància i, a més, de plata, metall característic de la cultura ibèrica però menys estudiat entre els experts en orfebreria que l'or.

ELS PARAL·LELS ICONOGRÀFICS

Les joies femenines

El geògraf grecooriental d'època d'August anomenat Estrabó, en descriure Ibèria en el llibre tercer de la seua *Geografia*, a més de descriure el territori, dona molta informació dels costums dels pobles, i diu que les dones es depilaven el front i ocultaven el naixement del cabell. Les imatges que l'arqueologia ens ha llegat ofereixen una àmplia sèrie d'escultures en calcària, terra cuita o bronze, com també en la pintura sobre ceràmica del sector ibèric central, en les quals es veu la manera com les dones abillades ricament es cobreixen el cap i com, efectivament, utilitzen el que anomenem diademes d'una manera molt peculiar: sobre el front i no cenyint el cabell entre les temples.

Joies masculines

El tresor de Tivissa (Tarragona), trobat el 1927 a El Castellet de Banyoles i conservat al Museu Arqueològic de Catalunya, està compost de peces de plata entre les quals, a més de fiales o pàteres i les copes de libació, es troba un braçalet enrotllat en quinze espirals amb els extrems acabats en caps de serp que guarda una estreta semblança amb els esmentats fragments del tresor de Xàbia que, tanmateix, són un poc més gruixuts i pesats. El tema que decora l'extrem de la peça tampoc és idèntic ni en un cas ni en l'altre, i a les tires de Xàbia es veuen –no sempre– alguns petits cercles impresos que no s'adverteixen a Tivissa. Aquesta es data, a més, en el segle III a.n.e. No existeix una causa justificada, tanmateix, per a rebaixar per aquest motiu la datació del tresor de Xàbia, atés que, d'una banda, hi ha diferències entre els dos braçalets en qüestió que podrien indicar una major antiguitat per al primer i, de l'altra, els paral·lels iconogràfics demostren que des del principi del segle V –si no abans– els ibers, guerrers o amb indumentària civil, llueixen aquest tipus de joia com a signe de la seua categoria social, per la qual cosa la data de Tivissa, sense més, no condiciona la de Xàbia.

És interessant, d'altra banda, considerar la possibilitat que alguns dels fragments de Xàbia corresponguen a unes tires creuades que algunes imatges d'ibers ostenten al coll, així mateix com a indicatiu de prestigi. És un adorn en forma de tira plana petita que envolta el coll creuant-se per sota la gola i, ocasionalment, per sota la nuca. Sembla confeccionat amb una matèria flexible –tela o cuir? metall?– que, sens dubte, cal considerar al marge de la vestimenta, com un element autònom propi de personatges que adopten diverses actituds –genets, membres de comitives, exvots amb túnica–, que es documenta en bronze, calcària i terra cuita, en exemplars de cos sencer o en forma de cap, com també a les escenificacions que decoren els vasos de Sant Miquel de Lliria (València), datables entre els segles IV i II a.n.e.

És suggeridor veure una d'aquestes ornamentacions masculines a les tres tires de plata fines i flexibles que formen part del tresor de Xàbia (Mélida, 1905; París, 1906).

UNA SOCIETAT JERARQUITZADA AMB GRUPS REPRESENTATIUS

Destacant certes valoracions i buscant una regla de les seues evidències en la cultura ibèrica, arribem a la conclusió que el tresor de Xàbia conté un adreç femení i un altre masculí, atribuïbles a les categories més altes de la societat ibèrica del segle IV a.n.e. que elegeix així un determinat repertori d'elements de prestigi. A l'ibèric ple la societat ha superat el monopoli de la detenció del poder per part d'una aristocràcia tancada amb tendència a autoreconèixer-se en la heroització del gran guerrer i, com es propi de quasi totes les societats urbanes mediterrànies a partir del classicisme, són els grups de les minories ciutadanes els que se signifiquen per damunt dels grans guerrers exalçats amb anterioritat, principalment per mitjà de la monumentalització de la seua tomba.

Ara els signes externs de rang són compartits pels membres de les elits ciutadanes que es reconeixen per primera vegada en el nucli familiar, sinònim de la importància dels seus llinatges. Veiem, així, l'aparició de les dones ricament engalanades com a exponent d'un ideal de la col·lectivitat i això no sols en una ciutat, sinó com un fenomen amb què s'identifiquen grups dominants que comparteixen uns mateixos interessos i un mateix codi social. D'aquesta

manera la lectura en clau de la seua pertinença a un i a l'altre gènere del tresor de Xàbia, amplia les possibilitats d'interpretació d'aquesta troballa.

Una hipòtesi sobre l'ocultació

En l'estat actual de la investigació no pot considerar-se el tresor de Xàbia amb independència d'altres troballes esdevingudes en àrees pròximes, atés que aquesta multiplicació de tresors en una àrea determinada és susceptible de trobar una explicació històrica. Recordeu el tresor del Montgó (Chabás, 1895) compost bàsicament de monedes mediterrànies, que daten l'ocultació cap al 315 a.n.e.; també un altre tresor monetari de característiques i dates semblants, com l'anterior, en parador desconegut. El tresor de Pedreguer, de monedes d'Eivissa, un poc més tardà, i, en fi, d'altres notícies i informacions que asseguruen que la zona compresa entre els termes de Dénia, Pedreguer, Gata i Xàbia ha donat una certa concentració de troballes de peces metàl·liques de valor (Aranegui, 1998).

Això sembla indicar que transitaren per la zona riqueses que es caracteritzen per demostrar una relació oberta cap a potències d'altres llocs de la Mediterrània, siga per l'origen d'una bona part de les monedes o per les característiques tècniques d'elaboració d'algunes peces, fonamentalment de la diadema de Xàbia.

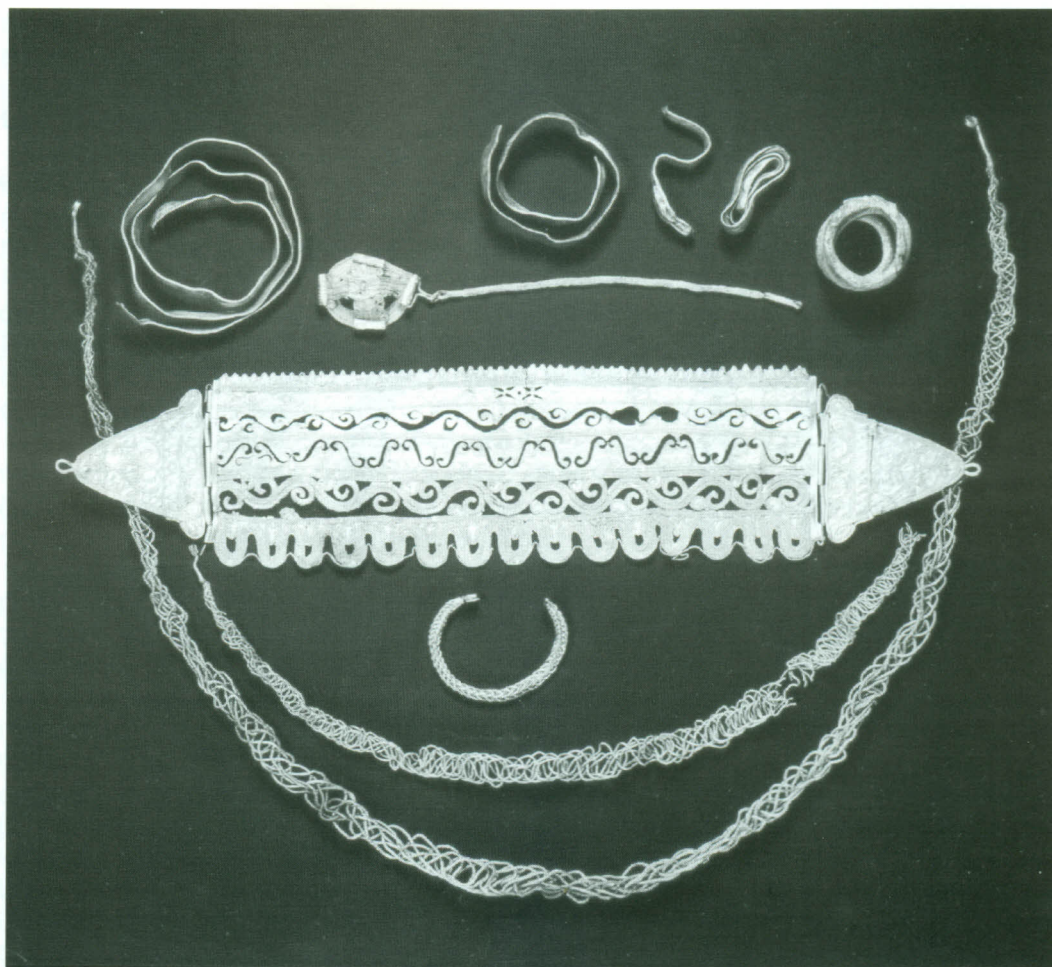
La resposta a per què precisament en aquestes àrees succeeix una cosa semblant podríem articular-la en dos parts. En primer lloc, una proposta que explicara el motiu pel qual tingué lloc aquesta concentració i, després, la conjuntura en la qual anaren a parar a amagatalls objectes de valor que no pogueren ser recuperats pels seus ocultadors.

Segons la meua opinió, la proliferació de tresors és susceptible de ser relacionada amb l'existència d'un santuari portuari que podria correspondre a l'esmentat pels textos històrics i que la investigació del final dels seixanta deixà exclosos de tota versemblança sense haver esgotat, no obstant, l'anàlisi de totes les evidències arqueològiques. És Estrabó qui, principalment, al·ludeix al santuari d'Artemis del paratge d'*Hemeroskopeion* i entra dins la lògica de la freqüentació de la costa per navegants l'existència d'espais consagrats on, d'una banda, poden complir-se els rituals que acompanyen l'arribada a port d'expedicions marítimes i, d'altra, s'estableixen contactes o encontres amb les societats indígenes; és així com es formen els anomenats emporis o mercats. En aquests santuaris se satisfan tarifes derivades del comerç que resulte dels intercanvis i, d'aquesta manera, es formen tresors que solen quedar sota tutela del grup que domina el territori on es troba el santuari. Sens dubte, en períodes de conflicte o inestabilitat, s'oculten aquests tresors i, no cal dir, són molts els casos en què, en situació de guerra, se saquegen els béns dels santuaris per afrontar els pagaments de moviments de tropes, restituint-se o no, després, aquestes riqueses.

Pel que respecta a la zona de Dénia-Xàbia, només hipotèticament podem assenyalar un funcionament com l'indicat en les línies anteriors, ja que no hi ha una identificació arqueològica precisa de cap santuari, que, d'altra banda, pot ser una cosa simplement paisatgística acompanyada d'estructures constructives mínimes. Però cada vegada són més nombrosos els indicis de freqüentació d'aquestes costes, des de, almenys, el segle IV a.n.e. En aquest cas, pot vincular-se la proliferació de numerari exterior i de joies tan exquisides com la diadema de Xàbia, a la constitució d'una comunitat entorn d'una escala marítima amb categoria de santuari empòric a la costa de *Dianium*, el nom de la qual denota el sentit religiós originari del lloc.

Els tres collars del Tresor de Xàbia. Rèplica conservada al Mvsev Municipal de Xàbia.

Conjunt del Tresor ibèric de Xàbia. Hi manca un dels collars d'or. (Foto: MAN)